

નિહ્વ રોહગુપ્ત, શ્રીગુપ્તાચાર્ય અને ત્રૈરાશિકમત

મુનિ ત્રૈલોક્યમળ્લનવિજય

પ્રાચીન કાળે જે શ્રમણો જૈન પરમ્પરામાં જ દીક્ષિત હોવા છતાં જિનેશ્વર ભગવન્તોનો અને તેઓનાં વચનોનો તિરસ્કાર કરનાર થયા તેઓ ‘નિહ્વ’ તરીકે ઓળખાયા હતા. વીરનિર્વાણના સાતમા સૈકા સુધીમાં આવી ‘નિહ્વ’ તરીકે ઓળખાતી કુલ આઠ વ્યક્તિઓ થઈ હતી. જેમાં છઠ્ઠા નિહ્વ તરીકે રોહગુપ્ત ગણાય છે.

રોહગુપ્તની નિહ્વ બનવાની ઘટના સંક્ષેપમાં જોડે તે — રોહગુપ્ત અન્તરઙ્ગિકા નામની નગરીમાં બિરાજમાન શ્રીગુપ્તાચાર્યને વન્દન કરવા આવે છે. ત્યાં આગળ પોટ્ણશાલ નામના મેલી વિદ્યાઓના જાળકાર પરિવ્રાજકનું વાદ માટેનું આહ્વાન સ્વીકારી તેનો પરાભવ કરે છે અને શ્રીગુપ્તાચાર્યે આપેલી વિદ્યાઓના બઢે પોટ્ણશાલની મેલી વિદ્યાઓનો પળ તે નાશ કરે છે. આ વાદમાં જીતવા માટે તેમણે જૈનદર્શનને માન્ય નહીં એવી જીવ, અજીવ અને નોજીવ – એમ ત્રણ રાશિની પ્રરૂપણા કરી હતી, માટે તે બદલ શ્રીગુપ્તાચાર્ય તેમને માફી માંગવાનું જણાવે છે, જેનો રોહગુપ્ત અભિમાનવશ અસ્વીકાર કરે છે. એટલું જ નહીં, પળ પોતાની વાત સાચી જ હતી તેવી મમત તે પકડી રાખે છે. શ્રીગુપ્તાચાર્ય તેમને છ મહિના સુધી સમજાવે છે, પળ તે સમજવા માટે બિલકુલ તૈયાર ન થતાં તેમને ‘નિહ્વ’ તરીકે જાહેર કરી સંઘબહાર મૂકે છે.^૧

આ ઘટના પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે રોહગુપ્તથી શ્રીગુપ્તાચાર્ય શ્રમણપર્યાયમાં જ્યેષ્ઠ હતા અને તેમને માટે શ્રદ્ધેય પળ હતા. પરન્તુ રોહગુપ્ત શ્રીગુપ્તાચાર્યના પોતાના જ દીક્ષાશિષ્ય હતા કે નહીં તે બાબતમાં મતભેદ છે. એક તરફ બન્ને વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યભાવ હતો એવી વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ છે.^૨ તો બીજી બાજુ કલ્પસૂત્રગત સ્થવિરાવલી કે જે પ્રાયઃ શ્રીદેવર્દ્ધિગણિની રચેલી છે અથવા તો તેમના સમયમાં રચાઈ છે, તેમાં રોહગુપ્તને આર્ય મહાગિરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે.

૧. ઘટનાના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ – વિ.ભાષ્ય – ગાથા ૨૪૫૧ થી આગળ

૨. અન્તરઙ્ગિકાયાં પુર્યાં ભૂતમહોદ્ધાનસ્થ-શ્રીગુપ્તાચાર્યશિષ્યો રોહગુપ્તો...- કલ્પકિરણાવલી

“थेरस्स णं अज्जमहागिरिस्स एलावच्चसगुत्तस्स इमे अट्ठ थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिण्णाया हुत्था । तं जहा- थेरे उत्तरे, थेरे बलिस्सहे, थेरे धण्डे, थेरे सिरिभदे, थेरे कोडिन्ने, थेरे नागे, थेरे नागमित्ते, थेरे छडुलूए रोहगुत्ते कोसियगुत्ते णं । थेरेहिंतो णं छडुलूएहिंतो रोहगुत्तेहिंतो कोसियगुत्तेहिंतो तत्थ णं तेरासिया निग्गया ।”

कल्पसूत्रनी सुबोधिका-टीकामां पण प्रस्तुत पाठनी व्याख्या दरमियान उपा. श्रीविनयविजयजीअे नीचे प्रमाणे टिप्पणी करी छे :

“यत्तु सूत्रे रोहगुप्त आर्यमहागिरिशिष्यः प्रोक्तः, उत्तराध्ययनवृत्ति-स्थानाङ्गवृत्त्यादौ तु श्रीगुप्ताचार्यशिष्यः प्रोक्तस्ततोऽस्माभिरपि तथैव लिखितं, तत्त्वं पुनर्बहुश्रुता विदन्ति ।”

जो के उपरनी टिप्पणीमां “उत्तराध्ययनवृत्ति, स्थानाङ्गवृत्ति व. मां रोहगुप्तने श्रीगुप्ताचार्यना शिष्य जणाव्या छे” अेम कह्युं छे ते वात पण थोडोक विचार मांगी ले छे.

स्थानाङ्गजीनी वृत्तिमां रोहगुप्तनो श्रीगुप्ताचार्य साथे शो सम्बन्ध हतो तेनो कोई ज उल्लेख नथी. फक्त ‘श्रीगुप्ताचार्ये आम कह्युं’ तेने बदले ‘गुरुअे आम कह्युं’ अेवा शब्दो प्रयोज्या छे. पण तेथी कंइ श्रीगुप्ताचार्य रोहगुप्तना गुरु ज हता अेवुं निश्चित न थई जाय. कारण के बे श्रमणोने लगती वातमां, तेओ परस्पर गुरु-शिष्य न होवा छतां, वडील माटे ‘गुरु’ शब्द प्रयोजवो अेवी प्राचीन परिपाटी छे. जेमके आर्य भद्रबाहु अने आर्य स्थूलिभद्र वच्चे गुरु-शिष्यभाव न होवा छतां अे बन्नेने लगती घटनाओमां भद्रबाहुस्वामी माटे ‘गुरु’ शब्द प्रयोजायेलो जोवा मळै छे. कल्पकिरणावलीमां पण आर्यरक्षितना सम्बन्धमां भद्रगुप्तसूरि अने वज्रस्वामी गुरु न होवा छतां तेओने माटे ‘गुरु’ शब्द प्रयोजायो छे.

उत्तराध्ययनसूत्रनी श्रीशान्त्याचार्ये रचेली टीकामां तो रोहगुप्तने स्पष्टपणे श्रीगुप्ताचार्यना ‘शिष्य’ नहीं, पण ‘श्राद्ध’ (-पूज्यभाव धरावनारा) जणाववामां आव्या छे. “तेसि पुण सिरिगुत्ताणं थेराणं सङ्की य रोहगुत्तो नाम ।” (उत्त.

નિ.-૧૭૨ ની ટીકા). જો કે જેમ અત્યારે મુદ્રિત પ્રતોમાં ‘સઙ્કી’ને સુધારીને ‘સેહો’ (-શિષ્ય) કરવામાં આવ્યું છે, તેમ શ્રીવિનયવિજયજીની સામે જે આદર્શ રહ્યો હશે તેમાં ‘સેહો’ પાઠ હોઈ શકે. પળ જેસલમેર અને પાટણની પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતોમાં તો ‘સઙ્કી’ જ પાઠ છે.

ટૂંકમાં, રોહગુપ્ત મહાગિરિજીના શિષ્ય ન હોય તો પળ, તે શ્રીગુપ્તાચાર્યના જ શિષ્ય હતા તે નક્કી કરવું અઘરું છે. બલ્કે ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિગત ઉલ્લેખ પરથી તો તે શ્રીગુપ્તાચાર્યના સ્થાને બીજા કોઈના શિષ્ય હોય તે નક્કી થાય છે. માટે ઓછામાં ઓછું, સ્થવિરાવલીગત રોહગુપ્તના મહાગિરિજીના શિષ્ય હોવાના પ્રતિપાદન પરત્વે ‘બીજે બધે તેમને શ્રીગુપ્તાચાર્યના શિષ્ય કહ્યા છે’ એ રીતે વાંધો લઈ શકાય નહીં. હા, આ પ્રતિપાદનથી રોહગુપ્તના સત્તાસમયની વિસંગતિ અવશ્ય સર્જાય છે, પળ તે વિશે વિચારીએ તે પૂર્વે બીજી એક વાત જોઈ લઈએ.

સ્થવિરાવલીકારે જ્યારે રોહગુપ્તને મહાગિરિજીના શિષ્ય જણાવ્યા છે, ત્યારે તેઓને એવા શ્રીગુપ્તાચાર્યનો ધ્યાન હોવો જ જોઈએ કે જે મહાગિરિજીના સમકાલીન અથવા અનુકાલીન હોય; કારણ કે રોહગુપ્તને નિહવ તરીકે જાહેર કરનાર શ્રીગુપ્તાચાર્ય છે. આ શ્રીગુપ્તાચાર્ય કોણ હોઈ શકે તે વિષે તપાસ કરતાં કલ્પ-સ્થવિરાવલીમાં જ તેનો જવાબ મળી રહે છે. ત્યાં મહાગિરિજીના લઘુ ગુરુબન્ધુ આર્યસુહસ્તિસૂરિના જે ૧૨ પટ્ટશિષ્યોનાં નામ જણાવાયાં છે, તેમાં એક ‘શ્રીગુપ્ત’ નામ પળ છે.

“થેરે અ અજ્જરોહણે, ભદ્દજસે મેહગણી ય કામિઙ્કી ।

સુટ્ઠિય સુપ્પડિબુદ્ધે, રક્ષિય તહ રોહગુત્તે ય ॥

ઙ્ગિસિગુત્તે સિરિગુત્તે, ગણી ય બંભે ગણી ય તહ સોમે ।

દસ દો અ ગણહરા ખલુ, એ સીસા સુહત્થિસ્સ ॥”

આ શ્રીગુપ્તાચાર્ય હારિતગોત્રીય અને ચારણગણના આદિપુરુષ છે.^૧ બની શકે કે તેઓ રોહગુપ્તના વિદ્યાગુરુ છે એમ સ્થવિરાવલીકારના મનમાં હોય.

૧. “થેરેહિંતો ણં સિરિગુત્તેહિંતો હારિયસગુત્તેહિંતો ઇત્થ ણં ચારણગણે નામં ગણે નિગ્ગા” – કલ્પ-સ્થવિરાવલી

महागिरिजीनो स्वर्गवास वीर नि.सं. २४५ मां थयो छे.^१ माटे निहव रोहगुप्त जो तेओना ज शिष्य होय तो तेमनो सत्तासमय वीरनिर्वाणनो त्रीजो सैको थाय. ज्यारे रोहगुप्तना निहव बनवानी घटना वीर नि.सं. ५४४मां बनी छे.^२ तो ५४४ मां अस्तित्व धरावनार रोहगुप्त त्रीजा सैकाना महागिरिजीना शिष्य कई रीते होई शके ? माटे रोहगुप्तना महागिरिजीना शिष्य होवाना स्थविरावलीगत प्रतिपादन परत्वे त्रण विकल्प सम्भवे छे :

१. रोहगुप्त वीर नि.सं. ५४४मां नहीं, पण त्रीजा सैकामां ज थया होय. आमे पांचमा निहव गाङ्गेय वीर नि.सं. २२८मां थया छे. माटे रोहगुप्त त्यार पछी गमे त्यारे थया होय तो पण तेमनो क्रमाङ्क छठो ज रहे छे.

पण आम बनवुं अेटले सम्भवित नथी के वीर नि.सं. २१५ थी २४५ महागिरिजी, २४६ थी २९१ सुहस्तिसूरिजी अने त्यारबाद सुस्थित-सुप्रतिबुद्ध संघनायक हता. तेथी तेमना समयमां जो आवी मोटी घटना बनवा पामी होत, तो संघनायक तरीके के अेक शास्त्रज्ञ श्रद्धेय पुरुष तरीके तेमने तेमां जोडावानुं अवश्य थयुं होत. पण आपणे जोइअे छीअे के रोहगुप्तना निहव बनवानी आखी घटनामां क्यांय तेमांथी कोईनुं नाम नथी. बल्के श्रीगुप्ताचार्य पोते ज रोहगुप्तने निहव तरीके जाहेर करे छे. ते दर्शावे छे के त्यारे श्रीसंघमां तेओनुं स्थान घणुं ऊंचुं हशे के जे वीर-निर्वाणना त्रीजा सैकामां सम्भवित नथी बनतुं.

वळी, ज्यां ज्यां आ घटनानो समय दर्शावायो छे ते बधे ज ठेकाणे वीर नि.सं. ५४४नो ज उल्लेख छे ते पण भूलवुं न जोइअे.

२. आ विसंगतिना निराकरणमां त्रिपुटी महाराजे जैन परम्परानो इतिहास-१, पृ. १४५ पर अेवुं सूचव्युं छे के स्थविरावलीमां महागिरिजीना जे आठ शिष्योनां नाम अपायां छे तेओने साक्षात् महागिरिजीना शिष्यो न समजतां महागिरिशाखाना क्रमशः पट्टधर समजवा जोइअे. तेथी रोहगुप्तनुं नाम आठमा

१. “शूलभद्रे पणयालेवं दुपन्नरस । अज्जमहागिरि तीसं” – युगप्रधानपट्टावली. स्थूलभद्रजी २१५मां स्वर्गवासी थया छे. अने त्यारबाद महागिरिजी ३० वर्ष युगप्रधानपदे रह्या छे अेवो आ पाठनो भाव छे.

२. “पंचसया चोयाला तइया सिद्धि गयस्स वीरस्स ।

पुरिमंतरंजियाए तेरासियदिट्ठी उप्पन्ना ।” – वि. भाष्य २४५१

ક્રમે હોવાથી, તેમનું અસ્તિત્વ, એક પેઢીના ૩૫-૪૦ વર્ષના હિસાબે, આઠમી પેઢીએ સં. ૫૪૪માં હોય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. આ કલ્પનાને આધારે જ તેઓએ આ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર રોહગુપ્તને સ્થવિર નાગમિત્રના દીક્ષાશિષ્ય જણાવ્યા છે.

આ નિરાકરણ એટલે યોગ્ય નથી જણાતું કે ઉપરોક્ત ૮ નામોમાં પાંચમું નામ સ્થવિર કૌડિન્યનું છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪૭) એટલે ઉપરની કલ્પનાના હિસાબે તેમને મહાગિરિજીની પાંચમી પેઢીએ વીર-નિર્વાળના ચોથા સૈકાના અન્તભાગમાં કે પાંચમાની શરુઆતમાં મૂકવા પડે. હવે આ જ કૌડિન્યના શિષ્ય અશ્વમિત્ર ચોથા નિહ્વ છે અને તેમના નિહ્વ બનવાની ઘટના વીર નિ.સં. ૨૨૦માં મતલબ કે મહાગિરિજીની હયાતીમાં બનેલી છે.^૧ તો એ અશ્વમિત્રના ગુરુ કૌડિન્યને મહાગિરિજીની પાંચમી પેઢીએ કઈ રીતે ગણી શકાય ? માટે ત્રિપુટી મહારાજે સૂચવેલો રોહગુપ્તને મહાગિરિજીની આઠમી પેઢીએ ગણવાનો ઉકેલ વાજબી લાગતો નથી.

૩. સૌથી વાજબી ઉકેલ તો એ જણાય છે કે નિહ્વ રોહગુપ્ત એ પ્રસ્તુત મહાગિરિજીના પટ્ટધર સ્થવિર રોહગુપ્તથી વાસ્તવમાં જુદી જ વ્યક્તિ છે. પળ નામસામ્ય, કૌશિકગોત્રનું સામ્ય, બન્નેના કાઠમાં અલગ-અલગ શ્રીગુપ્તાચાર્યનું અસ્તિત્વ વ. કારણોસર સ્થવિરાવલીકારે બન્નેને એક જ સમજી લીધા લાગે છે. આપણે ઇતિહાસ તપાસીશું તો નામસામ્યને લીધે એક વ્યક્તિને લગતી ઘટના બીજી વ્યક્તિના નામે ચડી ગઈ હોય એવા અનેક પ્રસંગો જણાશે. ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરજી જેવા બહુશ્રુત ભગવન્તે પળ આર્ય રક્ષ અને આર્યરક્ષિત વચ્ચે નામની થોડીક સમાનતા સિવાય કશું જ સામ્ય ન હોવા છતાં બન્નેને એક ગણી લીધા હોય^૨ તો રોહગુપ્તની બાબતમાં પળ એવું બને તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

વઢી, ઇતિહાસમાં ‘રોહગુપ્ત’ નામ એક કરતાં વધુ વ્યક્તિઓનું મળે છે. આર્ય સુહસ્તિસૂરિજીના એક મુખ્ય પટ્ટધરનું નામ પળ આર્ય રોહગુપ્ત છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪૮) કે જેઓ મહાગિરિજીના શિષ્ય આર્ય રોહગુપ્તથી જુદા છે. તો નિહ્વ

૧. વિ.ભાષ્ય-ગાથા ૨૩૮૯-૯૦

૨. “થેરસ્સ ણં અજ્જનક્ષત્તસ્સ... અજ્જરક્ષે થેરે અંતેવાસી... ।” કલ્પસૂત્રના આ પાઠની કલ્પકિરણાવલીગત વ્યાખ્યા - “અજ્જરક્ષે તિ । દશપુરનગરે પુરોહિતઃ સોમદેવસ્તદ્ધાર્યા સોમરુદ્રા તસ્યાસ્તનય આર્યરક્ષિતનામા...”

रोहगुप्त पण तेमनाथी जुदा ज होय अने स्थविरावलीकारे अनाभोगे तेओने अेक गणी लीधा होय तेम न बने ?

हवे आपणे श्रीगुप्ताचार्य अंगे थोडीक चर्चा करीशुं. दुस्समकालसमण-संघथयं, विचारश्रेणि जेवा ग्रन्थोमां भद्रगुप्तसूरिजी पछी अने वज्रस्वामी पहेलांना पट्टधरनुं नाम 'श्रीगुप्ताचार्य' जणाव्युं छे. युगप्रधानपट्टावलीमां तो तेमनो १५ वर्षनो युगप्रधानपर्याय पण जणाव्यो छे. परन्तु अेनी सामे कल्पसूत्रनी के नन्दिसूत्रनी स्थविरावली के जे इतिहास माटेना अत्यन्त प्राचीन अने प्रामाणिक साधन छे तेमां अने मध्यकालीन अमुक पट्टावलीओमां श्रीगुप्ताचार्यनो उल्लेख सुद्धां नथी. कथासाहित्यमां पण भद्रगुप्तसूरिजी बाद वज्रस्वामी संघनायक बन्या अेवुं ज वर्णन मळे छे. परिणामे उपरोक्त ग्रन्थोमां करायेला श्रीगुप्ताचार्यना युगप्रधान होवाना उल्लेखने अप्रामाणिक समजवामां आवे छे. अेटलुं ज नहीं, तेमना अस्तित्वने पण शंकाना दायरामां मूकवामां आवे छे.^१

परन्तु, अेम करवुं योग्य नथी. कारण के जो रोहगुप्तने वीर नि.सं. ५४४मां निहव तरीके जाहेर करनार श्रीगुप्ताचार्य हता ते नक्की ज छे, तो वीर नि.सं. ५३५ के मतान्ते ५३३मां स्वर्गवासी थयेला भद्रगुप्तसूरिजी पछी श्रीगुप्ताचार्य संघनायक बन्या हता ते वातनो इनकार करवानो रहेतो ज नथी. प्रश्न फक्त स्थविरावलीओमां तेमना अनुल्लेखनो ज छे. अने ते पण स्थविरावलीओने ध्यानथी तपासीअे तो अनुत्तरित रहेतो नथी.

आपणे त्यां जे पट्टावलीओ मळे छे ते मुख्यत्वे बे प्रकारनी छे : (१) गुरुपरम्परा- गणधरवंशने वर्णवती (२) वाचनाचार्यपरम्परा- वाचकवंशने वर्णवती.

गुरुपरम्पराने लगती पट्टावलीओमां सुधर्मास्वामीथी शरु करीने प्रायः पोताना गुरुभगवन्त सुधीनी शिष्य-प्रशिष्यपरम्परानुं वर्णन होय छे. तेथी परम्परामां नहीं आवता महापुरुषोनां नाम तेमां न नोंधाय ते स्वाभाविक छे. कल्पगत स्थविरावली पण देवर्द्धिगणिनी गुरुपरम्परा ज छे. अने माटे ज प्रचलित गुरुपट्टावलीओ करतां आ स्थविरावली आर्य वज्र पछी जुदी पडी

જાય છે. કારણ કે વર્તમાન સમગ્ર સંઘ આર્ય વજ્રના પટ્ટધર આર્ય વજ્રસેનની સન્તતિ છે, જ્યારે દેવર્દ્ધિગણી આર્ય વજ્રના શિષ્ય આર્ય રથની પરમ્પરામાં છે. હવે આ ગુરુપરમ્પરામાં આર્ય વજ્રના દીક્ષાગુરુ સિંહગિરિજી હોવાથી, તેમના વિદ્યાગુરુ તરીકે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એવા ભદ્રગુપ્તસૂરિજીનું પણ નામ ન મળતું હોય, તો તેમાં શ્રીગુપ્તાચાર્યના ઉલ્લેખનો તો સવાલ જ ક્યાં રહે છે ?

વાચકવંશ-પટ્ટાવલીમાં ક્રમશઃ થયેલા વાચનાચાર્યોનાં નામ આપવામાં આવે છે. આ વાચનાચાર્યો સંઘનાયક જ હોય એ જરૂરી નથી. હા, સંઘમાં તેઓનું સ્થાન અવશ્ય આગળ પડતું હોય છે. એ જ રીતે ક્રમશઃ થયેલા બે વાચનાચાર્યો પરસ્પર ગુરુ-શિષ્ય હોય તે પણ જરૂરી નથી. એક વાચનાચાર્યના સ્વર્ગવાસ બાદ વર્તમાન શ્રમણસમુદાયમાં જે સૌથી વધુ શ્રુતજ્ઞાન ધરાવતા હોય તેમને વાચનાચાર્ય તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. જેમ કે આર્ય વજ્ર પછી વાચનાચાર્ય તરીકે આર્યરક્ષિતનું નામ મળે છે, કે જે આર્ય વજ્રના ત્રણ મુખ્ય પટ્ટધરોથી જુદા છે.^૧

હવે, ગુરુપરમ્પરાના વર્ણનમાં જેમ શ્રમણસંઘના ચોક્કસ હિસ્સાના વડીલને જ તે જૂથની પરમ્પરામાં સંઘનાયક તરીકે વર્ણવવામાં આવતા હોય છે, અને એ સંઘનાયક સુધર્માસ્વામીજીની જેમ સમગ્ર સંઘનું આધિપત્ય ન કરતા હોય તો પણ ચોક્કસ વિભાગના આધિપત્યને લીધે સંઘનાયક જ ગણાતા હોય છે, અને તેથી ગુરુપટ્ટાવલીઓમાં સંઘનાયક-ગુરુઓનાં નામોમાં પરસ્પર ઘણો તફાવત જોવા મળે છે; તેમ વાચક પરમ્પરામાં પણ મુખ્ય બે પ્રવાહ જોવા મળે છે. એક ગણના અનુસાર, મુખ્યત્વે ઉત્તર-પૂર્વ ભારતવર્ષમાં વર્તતા શ્રમણસંઘના જે વાચનાચાર્ય બનતા હતા, તે વાચનાચાર્ય તે કાળના ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતધર ન હોય તો પણ, તે ક્ષેત્રમાં વર્તમાન શ્રમણસમુદાયમાં તેઓ જ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતધર અને વ્યાપક પ્રભાવ ધરાવનાર હોવાથી, તેમને જ તે ગણનામાં મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવતું હતું.^૨ માથુરી

૧. “થેરસ પ્ઞં અજ્ઞવઙ્ગરસ્સ ઇમે તિન્નિ થેરા અંતેવાસી અહાવચ્ચા અભિણ્ણાયા હોત્થા । તં જહા- થેરે અજ્ઞ વઙ્ગરસેણિ, થેરે અજ્ઞ પડમે, થેરે અજ્ઞ રહે ।” — કલ્પસ્થવિરાવલી

૨. પ્રબન્ધ, પટ્ટાવલી જેવા ઐતિહાસિક ગ્રન્થોમાં ગુણસુન્દર, રેવતિમિત્ર જેવા મહાન શ્રુતધર ભગવન્તોના જીવનને લગતી ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. તે વસ્તુ સૂચવે છે કે આ ભગવન્તોનું વિચરણક્ષેત્ર બહુ દૂરનું હોવાને લીધે તેઓ વ્યાપક જૈનસમાજમાં અજ્ઞાત જ રહ્યા હશે. નન્દિસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં આ ભગવન્તોનો અનુલ્લેખ હોવાને લીધે તે સમ્બન્ધે પ્રસ્તુત અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.

વાચના વચ્ચે કાલગણનાદિ માટે આ જ વાચકગણનાને મુખ્યતાએ સ્વીકારવામાં આવી હોવાથી, વાચનાચાર્યની આ ગણનાને ‘માથુરી યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નન્દિ-સ્થવિરાવલી આવા પ્રકારની વાચનાચાર્યોની ગણના જ છે. આ સ્થવિરાવલી દૂર-સુદૂર ક્ષેત્રોમાં વિચરતા શ્રુતધર મહર્ષિઓને ગણતરીમાં ન લેતી હોવાથી બીજા પ્રકારની પટ્ટાવલીથી જુદી પડી જાય છે.

વાચનાચાર્યોની પટ્ટાવલીના બીજા પ્રકારમાં કોઈ ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં થયેલા વાચનાચાર્યોની ગણના નથી થતી. પણ તે કાળે જે જે ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતધર હોય તેને વાચનાચાર્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે. મતલબ કે તેમાં પ્રથમ બે કેવલજ્ઞાની, પછી છ ચૌદપૂર્વધર અને પછી દસ દશપૂર્વધર^૧ - એ રીતે ગણતરી કરવામાં આવે છે. પરિણામે આપણને માથુરી ગણનામાં નથી જોવા મળતા એવા ત્રણ દશ પૂર્વધરો- ગુણસુન્દર, રેવતિમિત્ર અને શ્રીગુપ્ત - આ વાચનાચાર્ય ગણનામાં જોવા મળે છે.^૨ સ્વાભાવિક છે કે આ ત્રણેના કાળમાં વાચનાચાર્ય તરીકે જેમની માથુરી ગણનામાં ગણતરી છે, તેમનાં નામ આ પટ્ટાવલીમાં ન જ હોય. વાલભી વાચનાના પક્ષધરો કાલગણનાદિમાં આ વાચનાને મુખ્ય કરતાં હોવાથી આ ગણના ‘વાલભી યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલી’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. દુસ્સમકાલસમણસંઘથયં, વિચારશ્રેણિ વ. ગત પટ્ટાવલીઓ વાચનાચાર્યોની આ પ્રકારની ગણનાને અનુસરે છે.

બંને પ્રકારની વાચનાચાર્ય-ગણનામાં પહેલાં દશ નામ તો સરખાં જ છે-

૧. સુધર્માસ્વામી ૨. જમ્બૂસ્વામી ૩. પ્રભવસ્વામી ૪. આર્ય શય્યમ્ભવ ૫. આર્ય યશોભદ્ર ૬. આર્ય સમ્ભૂતિવિજય ૭. આર્ય ભદ્રબાહુ ૮. આર્ય સ્થૂલિભદ્ર ૯. આર્ય મહાગિરિ ૧૦. આર્ય સુહસ્તિ. ત્યારબાદ વજ્રસ્વામી સુધી બંનેમાં જે તફાવત આવે છે તે નીચેના કોષ્ટકથી સમજાશે.

માથુરી-ગણના

૧૧. બલિસ્સહ

વાલભી-ગણના

૧૧. ગુણસુન્દર

૧. મહાગિરિ: સુહસ્તી ચ, સૂરિ: શ્રીગુણસુન્દર: ।

શ્યામાર્ય: સ્કન્દિલાચાર્યો, રેવતિમિત્રસૂરિરાટ્ ॥

શ્રીધર્મો ભદ્રગુપ્તશ્ચ, શ્રીગુપ્તો વજ્રસૂરિરાટ્ ।

યુગપ્રધાનપ્રવરા, દશૈતે દશપૂર્વિણ: ॥ (-કલ્પ-સુબોધિકામાં ઉદ્ધૃત)

૨. આર્ય સાણ્ડિલ્ય અને આર્ય સ્કન્દિલને એક જ વ્યક્તિ ન ગણીએ તો આર્ય સ્કન્દિલનું નામ પણ અત્રે ઉમેરવું પડે.

૧૨. સ્વાતિ	૧૨. શ્યામાર્ય
૧૩. શ્યામાર્ય	૧૩. સ્કન્દિલ ^૧
૧૪. સાણ્ડિલ્ય ^૨	૧૪. રેવતિમિત્ર
૧૫. સમુદ્ર	૧૫. ધર્મ
૧૬. મંગૂ	૧૬. ભદ્રગુપ્ત
૧૭. ધર્મ	૧૭. શ્રીગુપ્ત
૧૮. ભદ્રગુપ્ત	૧૮. વજ્ર
૧૯. વજ્ર	

સ્પષ્ટ છે કે માથુરી ગણના પ્રમાણમાં અપ્રસિદ્ધ એવા ગુણસુન્દર, રેવતિમિત્ર અને શ્રીગુપ્તને ગણનામાં નથી લેતી. પળ તેને સ્થાને બીજા પ્રસિદ્ધ શ્રુતધર ભગવન્તોને ગણે છે. જ્યારે વાલભી ગણના શ્રુતજ્ઞાનસમ્પત્તિને જ વધુ મહત્ત્વ આપે છે.

જો કે તેમ કરવા જતાં વાલભી ગણનામાં એક મોટી ગરબડ થઈ ગઈ જણાય છે. આર્ય યશોભદ્ર પછી જેમ આર્ય સમ્ભૂતિવિજય અને આર્ય ભદ્રબાહુ એમ બે ચૌદપૂર્વધરો એક સાથે વાચનાચાર્ય થયા, તેમ ભદ્રગુપ્તસૂરિજી પછી પળ શ્રીગુપ્તાચાર્ય અને વજ્રસ્વામી એમ બે દશપૂર્વધરો વાચનાચાર્ય થયા છે. જેમાં શ્રીગુપ્તાચાર્ય ૧૫ વર્ષ અને વજ્રસ્વામી ૩૬ વર્ષ પટ્ટધર રહ્યા છે. માથુરી ગણના તો શ્રીગુપ્તાચાર્યને ઉલ્લેખ્યા વગર સીધા વજ્રસ્વામીને જ ભદ્રગુપ્તસૂરિના પટ્ટધર દર્શાવે છે. જ્યારે વાલભી ગણના બન્નેને અલગ અલગ પટ્ટધર ગણે છે. પળ આમ કરવામાં એ ગરબડ થઈ છે કે, આર્ય ભદ્રબાહુનો કુલ યુગપ્રધાનત્પર્યાય ૨૨ વર્ષનો હોવા છતાં, ગણતરી વચ્ચે તેમના સમકાલીન આર્ય સમ્ભૂતિવિજયના ૮ વર્ષ બાદ કરીને જેમ ૧૪ વર્ષનો ગણવામાં આવે છે તેમ, વજ્રસ્વામીનો વાચનાચાર્યપર્યાય તેમના સમકાલીન શ્રીગુપ્તાચાર્યના ૧૫ વર્ષ બાદ કરી ૨૧ વર્ષનો ગણવો જોઈતો હતો. પળ તેને બદલે વાલભી ગણનાકારોએ ભદ્રગુપ્તસૂરિજીના સ્વર્ગવાસ પછી શ્રીગુપ્તાચાર્યના ૧૫ વર્ષ ગણી ત્યારબાદ વજ્રસ્વામીના ૩૬ વર્ષ ગણ્યાં છે. જેને લીધે એ ગણના ૧૩ વર્ષ જેટલી માથુરી ગણનાથી જુદી પડે છે.

ચૂરેચૂર તો આ રીતે જોતાં બે વાચનાચાર્ય-ગણનાઓ વચ્ચે શ્રીગુપ્તાચાર્યનાં ૧૫ વર્ષો ઉમેરાયાં હોવાથી, ૧૫ વર્ષનો ફેર પડવો જોઈએ, પળ વાસ્તવમાં ૧૩

૧-૨. આર્ય સ્કન્દિલ અને આર્ય સાણ્ડિલ્ય એક જ વ્યક્તિ છે એવી માન્યતા છે.

વર્ષનો જ પડે છે. કારણ કે વીર નિ.સં. ૪૯૫ થી આરમ્ભાતો ભદ્રગુપ્તસૂરિજીનો વાચનાચાર્ય-પર્યાય કુલ કેટલા વર્ષનો હતો તે વિશે બે મત મળે છે : ‘ઇગ્યાલ (-૪૧ વર્ષ)’ અને ‘ઇગુણ્યાલ (-૩૯ વર્ષ)’. માથુરી ગણના ૪૧ વર્ષ સ્વીકારતી હોવાથી તે ૫૩૫ (૪૯૫+૪૧)માં ભદ્રગુપ્તસૂરિજીનું સ્વર્ગગમન સ્વીકારે છે અને ૪૩૬ થી ૪૭૧ સુધી વજ્રસ્વામીને અને ૪૭૨ થી ૪૮૪ આર્યરક્ષિતને યુગપ્રધાન ગણે છે. જ્યારે ‘ઇગુણ્યાલ’ સ્વીકારતી વાલભી ગણના મુજબ - ભદ્રગુપ્તસૂરિજી વીર નિ.સં. ૪૯૫ થી ૫૩૩ (૪૯૫+૩૯), શ્રીગુપ્તાચાર્ય - ૫૩૪ થી ૫૪૮, વજ્રસ્વામી- ૫૪૯ થી ૫૮૪ અને આર્યરક્ષિત - ૫૮૫ થી ૫૯૭ - આ રીતે યુગપ્રધાનપર્યાય મળે છે. મતલબ કે વીર નિ.સં. ૫૩૫ પછીની તમામ ઘટનાઓમાં ૧૩-૧૩ વર્ષનો ફેર પડે છે. કારણ કે શ્રીગુપ્તસૂરિજીનાં ૧૫ વર્ષ ઉમેરતાં અને ભદ્રગુપ્તસૂરિજીનાં ૨ વર્ષ ઓછાં કરતાં ૧૩ વર્ષ વધે છે.

આ તફાવત છેક દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતામાં થયેલી વાલભી વાચના સુધી ચાલુ રહ્યો છે - “સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ જાવઁ સવ્વદુક્ખપ્પહીણસ્સ નવ વાસસયાઈં વિઙ્કંતાઈં, દસમણસ્સ ય વાસસયસ્સ અયં અસીઙ્ગમે સંવચ્છરે કાલે ગચ્છહિ । વાયણંતરે પુણ અયં તેણુઅ સંવચ્છરે કાલે ગચ્છહિ ઇતિ દીસઙ્ગિ ।” (કલ્પ-વ્યાખ્યાન-૬ના અન્તભાગે)

અર્થ^૧- “શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને નિર્વાણ પામ્યે નવસો વર્ષ વ્યતીત થયાં. અને દસમા સૈકાનું ૮૦મું વર્ષ ચાલી રહ્યું છે. વાચનાન્તર પ્રમાણે (-વાલભી વાચના પ્રમાણે) તો આ ૯૩મું વર્ષ ચાલી રહ્યું છે.”

સ્પષ્ટ છે કે શ્રીગુપ્તાચાર્યની ગણતરીથી બે વાચનાઓ વચ્ચે જે ૧૩ વર્ષનો તફાવત પડ્યો હતો તે દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતામાં થયેલી વાચના સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. અને તેને લીધે કલ્પસૂત્રમાં બે મતોનો ઉલ્લેખ જરૂરી બન્યો હતો.

વાલભી ગણનામાં ૧૩ વર્ષની ઉમેરણીથી ઘણી અસંગતિઓ સર્જાવા પામી

૧. કલ્પસૂત્રના પ્રસ્તુત પાઠની વ્યાખ્યા, ટીકાઓમાં અત્યંત સન્દિગ્ધ અથવા અયુક્ત રીતે કરવામાં આવી છે. આ પાઠનો અત્રે દર્શાવાયેલો સચોટ અર્થ શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ દર્શાવ્યો છે કે જે તેઓની મહાપ્રજ્ઞતાનો ઉત્તમ નમૂનો છે. આ નોંધમાં કરવામાં આવેલા યુગપ્રધાનપટ્ટાવલી, વિચારશ્રેણિ વ.ના ઉલ્લેખો પણ તેમણે લખેલા ગ્રન્થ - વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના-માંથી લેવામાં આવ્યા છે.

છે. જેમ કે આ ગણના પ્રમાણે આર્યરક્ષિતની દીક્ષા વીર નિ.સં. ૫૩૧માં નહીં, પણ ૫૪૪માં થઈ ગણાય. બીજી બાજુ ભદ્રગુપ્તસૂરિજીનું સ્વર્ગગમન ૫૩૩માં થયું છે, એમ આ ગણના કહે છે. હવે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે ભદ્રગુપ્તસૂરિજીને અન્તસમયે નિર્યામણા કરાવનાર આર્યરક્ષિત હતા.^૧ પણ ઉપરની ગણના પ્રમાણે તો આર્યરક્ષિતની દીક્ષા જ ભદ્રગુપ્તસૂરિજીના સ્વર્ગવાસથી ૧૧ વર્ષ પછી થાય છે, માટે ભદ્રગુપ્તસૂરિજીના અન્તિમ દિવસોમાં તેમની હાજરી જ શક્ય નથી બનતી !

ઉપરાન્ત, ગોષ્ઠમાહિલ આર્યરક્ષિતજીના સ્વર્ગગમનના વર્ષે જ નિહવ તરીકે જાહેર થયા છે અને આ ઘટના વીર નિ.સં. ૫૮૪ના વર્ષે બની છે.^૨ પણ વાલભી-ગણના પ્રમાણે તો ૫૮૪માં વજ્રસ્વામી કાલધર્મ પામે છે અને આર્યરક્ષિત યુગપ્રધાન બને છે અને ૫૯૭માં તેમનું સ્વર્ગગમન થાય છે. આ સંજોગોમાં ૫૮૪માં ગોષ્ઠમાહિલના નિહવ બનવાની ઘટના વર્ણવતાં તમામ શાસ્ત્રો કરતાં આ ગણના વિરુદ્ધ બને છે. આ અને આવી બીજી વિસંગતિઓ દર્શાવે છે તેમ વાલભી યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલી ક્ષતિયુક્ત છે. છતાંય માથુરી ગણનામાં નહીં દેખાતાં કેટલાંય શ્રુતધર ભગવન્તોનાં નામ અને હકીકતો આ ગણનામાં મળે છે એ રીતે આ ગણના પણ ઉપકારક છે.

પ્રસ્તુત સમગ્ર ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એ છે કે (૧) નિહવ રોહગુપ્ત મહાગિરિજીના શિષ્ય સ્થવિર રોહગુપ્તથી જુદી અને લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પછી થયેલી વ્યક્તિ છે. (૨) આ રોહગુપ્ત શ્રીગુપ્તાચાર્યના વિદ્યાશિષ્ય છે. કદાચ શ્રીગુપ્તાચાર્ય તેમના દીક્ષાગુરુ પણ હોઈ શકે. (૩) શ્રીગુપ્તાચાર્ય દશપૂર્વધર ભગવન્ત છે અને વજ્રસ્વામીના સમકાલીન વાચનાચાર્ય છે. (૪) તેમનો વાચનાચાર્યપર્યાય વીર નિ.સં. ૫૩૩ થી ૫૪૮ નો છે. (૫) યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલી, વિચારશ્રેણિ વ. માં તેમનો વાચનાચાર્યપર્યાય વજ્રસ્વામીની પહેલાં અલગ ગણવામાં આવેલ છે, જેને લીધે માથુરી-ગણના અને વાલભી-ગણના વચ્ચે ૧૩ વર્ષનો ફેર પડે છે.

રોહગુપ્તે વાદ દરમિયાન દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય -

૧. પૂર્વાધ્યયનાર્થ શ્રીવજ્રસમીપે ગચ્છત્રુજ્જયિન્યાં શ્રીભદ્રગુપ્તસૂરિમનશનિનં નિરયામયત્ - કલ્પકિરણાવલી ।
૨. વિ.ભાષ્ય-ગાથા ૨૫૦૧-૧૦

अेम छ पदार्थोनी प्ररूपणा करी होवाथी ते ‘षडुलूक’ तरीके पण ओळखाय छे. षड्- छ पदार्थोने प्ररूपनारा उलूक- कौशिकगोत्रीय - अेवो तेनो अर्थ छे. आ रोहगुप्तथी त्रैराशिकदृष्टि- जीव, अजीव अने नोजीव अेम त्रण राशि स्वीकारनारी परम्परा प्रवर्ती हती, तेथी ते ‘त्रैराशिक’ तरीके पण ओळखाय छे. परन्तु आ उपरान्त वि.भाष्य, उत्त.-पाइय-टीका व.मां तेमने वैशेषिक दर्शनना प्रस्थापक तरीके पण ओळखवामां आव्या छे, ते वात विचार मांगी ले तेवी छे.

सौप्रथम आपणे ते स्थळो जोई लइअे के ज्यां तेमने वैशेषिक दर्शनना प्रस्थापक गणाववामां आव्या छे -

१. “तेणाभिनिवेसाओ, समइविगण्णियपयत्थमादाय ।

वइसेसियं पणीयं, फईकयमण्णमण्णेहिं ॥” -वि.भाष्य-२५०७

२. “तेण (-रोहगुत्तेण) वेसेसियसुत्ता कया ।”

- उत्त.निर्युक्ति-१७४-पाइयटीका

३. “ततः षष्ठनिह्वास्त्रैराशिकाः, क्रमेण वैशेषिकदर्शनं च प्रकटितम् ।”

- कल्पकिरणावली

आ तमाम स्थळे रोहगुप्ते वैशेषिक दर्शनना प्रस्थापक गणवामां आव्या छे. तेनी पाछळनुं कारण, वैशेषिक दर्शनना पायानुं तत्त्व - छ पदार्थोनी सौ प्रथम प्ररूपणा तेमणे करी अे मान्यता छे. अने आ मान्यता पाछळनुं कारण नीचेनो प्रसंग छे.

राजसभामां श्रीगुप्ताचार्य अने रोहगुप्त वच्चेनो वाद छ महिना सुधी चालवा छ्तां ज्यारे निवेडो ना आव्यो, त्यारे श्रीगुप्ताचार्य जीव-अजीव अेम बे ज राशि होवानी वात साची छे तेनी बधाने प्रतीति कराववा माटे ज्यां आगळ देव पोतानी दिव्यशक्तिथी मांगेली वस्तु सकल विश्वमां गमे त्यां होय तो त्यांथी लावी आपे छे तेवी दुकाने (कुत्रिकापणमां) राजा-प्रजा बधाने आववा जणाव्युं. ते दुकाने गुरुअे १४४ वस्तुनी मांगणी करी. मतलब के आ १४४ वस्तु दुनियामां होय छे के नहीं अेम पूछ्युं. कारण के जो वस्तु दुनियामां क्यांय पण होय तो देव लावी ज आपवानो हतो.

આ ૧૪૪ વસ્તુ નીચે મુજબ હતી :

દ્રવ્ય — ૧. પૃથ્વી, ૨. જલ, ૩. અગ્નિ, ૪. વાયુ, ૫. આકાશ, ૬. કાલ, ૭. દિશા, ૮. આત્મા, ૯. મન.

ગુણ — ૧. રૂપ, ૨. રસ, ૩. ગન્ધ, ૪. સ્પર્શ, ૫. સંખ્યા, ૬. પરિમાણ, ૭. મહત્ત્વ, ૮. પૃથક્ત્વ, ૯. સંયોગ, ૧૦. વિભાગ, ૧૧. પરત્વ-અપરત્વ, ૧૨. બુદ્ધિ, ૧૩. સુખ, ૧૪. દુઃખ, ૧૫. ઇચ્છા, ૧૬. દ્વેષ, ૧૭. પ્રયત્ન. (૧૭+૯=૨૬)

કર્મ — ૧. ઉત્કેષણ, ૨. અવકેષણ, ૩. આકુચ્છન, ૪. પ્રસારણ, ૫. ગમન. (૫+૨૬=૩૧)

સામાન્ય — ૧. સત્તા, ૨. સામાન્ય, ૩. સામાન્યવિશેષ. (૩+૩૧=૩૮)

વિશેષ (૩૫) સમવાય (૩૬)

આ ૩૬ વસ્તુમાંથી દરેકના ચાર-ચાર ભેદ — ૧. સ્વ, ૨. સ્વાભાવ, ૩. નોસ્વ, ૪. નોસ્વાભાવ. જેમ કે પૃથ્વી લઈએ તો ૧. સ્વ- પૃથ્વી, ૨. સ્વાભાવ- જલાદિ, ૩. નોસ્વ- પૃથ્વીનો એક દેશ ૪. નોસ્વાભાવ- જલાદિનો એક દેશ. એમ ૩૬ વસ્તુના ૪-૪ ભેદ ગણતાં કુલ ૧૪૪ વસ્તુ થાય. શ્રીગુણાચાર્યે આ ૧૪૪ વસ્તુની દુકાનમાં માંગણી કરી. જવાબમાં જે વસ્તુઓ મળી તેમાં ‘નોજીવ’ નામનો પદાર્થ ના મળ્યો. કારણ કે જીવનો એક પળ અવયવ છૂટો ન પડી શકે અને તેથી નોજીવ- આત્માનો એક દેશ આપી શકાય નહીં. તેથી નક્કી થયું કે ‘નોજીવ’ નામની રાશિ દુનિયામાં છે નહીં; અને તેથી જીવ, અજીવ અને નોજીવ એમ ત્રણ રાશિ દુનિયામાં હોવાની રોહગુપ્તની વાત ઓટી ઠરતાં તે હાર્યા.

ઉપરના પ્રસંગમાં ખાસ નોંધપાત્ર વાત એ છે કે શ્રીગુણાચાર્ય જે ૧૪૪ વસ્તુઓની માંગણી કરે છે, તેમાંથી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ જૈનમતને સમ્મત નથી. સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ ત્રણ (સ્વતન્ત્ર) પદાર્થો તો જૈનમતે સમ્ભવતા જ નથી. માટે તેની માંગણી કરવાનું પ્રયોજન એ જ હોઈ શકે કે માંગણીના જવાબમાં ના પાડવામાં આવે અને તેથી તે વસ્તુઓ નથી એ સાબિત થાય. પણ નોજીવની સાથે ને સાથે આ બધી વસ્તુઓના પણ નાસ્તિત્વની સિદ્ધિ શા માટે

जरूरी बनी ? अे ज कारण न होय के 'अेक जूठ सो जूठने ताणे' अे कहेवत मुजब रोहगुसने नोजीवनी सिद्धि माटे आवी बधी वस्तुओ पण कल्पवानी जरूर पडी होय अने श्रीगुप्ताचार्यने तेनो पण निषेध करवानी फरज पडी होय ? जो के आ बधां तत्त्वो रोहगुसने अेनो पक्ष मजबूत करवामां कई रीते सहायक बन्यां होय ते आपणे नथी समजी शकता. पण जैनमतने सम्मत धर्म, अधर्म व. छ पदार्थोंने स्थाने आवा छ पदार्थोंने कल्पना रोहगुस द्वारा ज करवामां आवी हती ते आ उपरथी चोक्कस जणाय छे. जुओ - "तेण (-रोहगुतेण) छ मूलपयत्था गहिया" (-उत्त.-पाइयटीका). जो के आ पाठ प्रमाणे तो 'गृहीत' नो अर्थ अेवो पण थई शके के आवा छ पदार्थोंने कल्पना अन्य कोई दर्शनमां प्रवर्तती हशे अने तेमांथी रोहगुसे लीधी हशे. पण वि.भाष्यमां आवा छ पदार्थो माटे स्पष्ट 'स्वमतिविकल्पित' अेवुं विशेषण आपवामां आव्युं छे के जे सूचवे छे के आ छ पदार्थोंने कल्पना रोहगुसनी पोतानी बुद्धिनी ज नीपज हती.

जो रोहगुसे पोते ज आवा छ भावोनी कल्पना करी होय तो अवश्य तेमने वैशेषिक दर्शनना प्रस्थापक समजवा ज पडे; कारण के अे दर्शननुं समग्र माळखुं आ छ भावोनी कल्पनाना पाया पर ऊभुं छे. पण विचारवा जेवुं अे छे के वैशेषिक दर्शनमां क्यांय जीव, अजीव अने नोजीव - अेम त्रण राशिनी कल्पना आवती नथी के जे कल्पना रोहगुसनुं मुख्य अवलम्बन छे. तो त्रैराशिक रोहगुस बे राशिने स्वीकारनारा वैशेषिक दर्शनना प्रस्थापक कई रीते होई शके ? अेवुं बने के अेमनी शिष्य-सन्ततिअे त्रण राशिनी कल्पना छोडी दीधी होय ? वि.भाष्यगत 'फाईकयमण्णमण्णेहिं' परथी अे तो स्पष्ट ज छे के अेमनी शिष्यसन्ततिअे अेमना स्थापेला वैशेषिक दर्शनने दृढमूल बनाववामां सिंहफाळो आय्यो हतो. बनी शके के दर्शनने दृढमूल बनाववानी प्रक्रिया दरमियान त्रण

१. (पृष्ठ १६० साथे सम्बन्धित) संस्कृत साहित्य का बृहद् इतिहास (ले.-पुष्पा गुप्ता, प्र.- ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली-२०११)मां वैशेषिक दर्शनने लगभग २३०० वर्ष जेटलुं प्राचीन देखाडवामां आव्युं छे. भारतीय दर्शन का इतिहास - भाग १ (ले.- एस. एन. दासगुप्ता, प्र.- राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर-१९७८) पृ. २८१ थी शरू थती चर्चामां साबित करवामां आव्युं छे के वैशेषिक सूत्रो बौद्धपूर्वकालीन छे, पण वैशेषिक दर्शननुं निश्चित माळखुं बहु मोडुं घडायुं छे.

રાશિની કલ્પના યોગ્ય ન જણાવાથી છોડી દેવામાં આવી હોય.

આ ઉપરાન્ત રોહગુપ્તને વૈશેષિક દર્શનના મૂલપુરુષ ગણતાં પહેલાં બીજી પળ કેટલીક સમસ્યાઓ વિચારણીય છે. જો આ વાત સાચી હોય તો વૈશેષિક દર્શન ફક્ત ૨૦૦૦ વર્ષ અગાઉ અસ્તિત્વમાં આવ્યું એમ નક્કી થાય. તો શું એ દર્શનને આટલું અર્વાચીન ગણી શકાય ?^૧ પાઝયટીકાના ઉલ્લેખ પ્રમાણે જો રોહગુપ્તે વૈશેષિકસૂત્રો રચ્યાં હોય તો તે અત્યારે ઉપલબ્ધ વૈશેષિકસૂત્રો છે તે કે બીજાં ? વૈશેષિક દર્શનના આદિપુરુષ તરીકે કળાદત્તઋષિ ગણાય છે. તો આ કળાદત્તઋષિ અને રોહગુપ્ત વચ્ચે શો સમ્બન્ધ હતો ? આ બધા પ્રશ્નો વ્યાપક સંશોધન માંગે છે. કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલિ કે જે વિ.ભાષ્ય અને પાઝયટીકા કરતાં વધુ પ્રાચીન છે, તેમાં રોહગુપ્તને ફક્ત ત્રૈરાશિક જ કહ્યા છે, વૈશેષિકદર્શનકાર નહીં, તે ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે.

વિ.ભાષ્ય - ગાથા ૨૬૧૭ થી ૨૬૨૦ સુધી નિહ્વોને ઉદ્દેશીને કરેલું અશનાદિ ભોજન સાધુઓને કલ્પે કે નહીં તેની ચર્ચા છે. તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે દિગમ્બરો મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી અને તેમનો મત, તેમનો વેશ, તેમના આચાર-વિચાર વ. સર્વથા ભિન્ન હોવાથી તેમને માટે કરેલું અશનાદિ સાધુને કલ્પે. પળ બાકીના સાત નિહ્વોની શિષ્યસન્તતિ વેશ, આચાર-વિચાર વ.માં પ્રાયઃ સમાન હોવાથી અને તેમનો મત પળ દિગમ્બરો જેટલો જુદો ન હોવાથી તેમને ઉદ્દેશીને કરેલું અશનાદિ અમુક જ સંજોગોમાં સાધુને કલ્પે, અન્યથા નહીં. હવે રોહગુપ્તના સત્તાસમય અને વિ.ભાષ્યના રચનાકાલ વચ્ચે ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષનું અન્તર છે. માટે જો રોહગુપ્તે સ્વતન્ત્ર દર્શન જ પ્રવર્તાવ્યું હોત તો તેની શિષ્યસન્તતિ ભાષ્યના રચનાકાલ સુધીમાં ક્રમશઃ વેશ, આચાર-વિચાર વ.માં તો ઘણી જુદી પડી જ હોત. એટલું જ નહીં, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બરો વચ્ચેની માન્યતાઓમાં જેટલું અન્તર છે એનાથી કંઠકગણું વધારે અન્તર પળ જૈન-વૈશેષિકના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે હોવાથી, રોહગુપ્તની શિષ્યસન્તતિ જો વૈશેષિક દર્શનની અનુયાયી હોત તો વિ.ભાષ્યમાં જે વિધાન દિગમ્બરોને અંગે છે, તે વિધાન રોહગુપ્તના વંશજો-વૈશેષિકોને અંગે પળ થયું હોત. પરન્તુ એવું તો નથી. ઉપરથી રોહગુપ્તને કે તેના વંશજોને, દિગમ્બરોની અપેક્ષાએ જૈન સાધુઓની વધુ નજીક ગણ્યા છે. જેના

परथी त्रैराशिको तत्त्वमान्यतानी रीते जैन दर्शनथी जुदा पडवा छातां, आचारविचारमां तो जैन-बन्धारण मुजब ज वर्तता हता, तेम जणाय छे. आम, रोहगुप्त वैशेषिक दर्शनना प्रवर्तक हता के नहीं ते सन्दर्भे आ आखी प्ररूपणा विचारणीय छे अेम लागे छे.

छेल्ले, रोहगुप्त वैशेषिक दर्शनना प्रस्थापक हता ते वातनी तरफदारी करतो अन्य अेक सन्दर्भ तपासी लइअे. रोहगुप्त उलूकगोत्रनां हता ते सर्वप्रसिद्ध छे. हवे अमरकोशना ब्रह्मवर्गमां वैशेषिकोनुं पर्यायवाची नाम 'औलूक्य' अपायुं छे. जेनी व्युत्पत्ति छे - उलूकस्याऽपत्यानि- शिष्यसन्तानजानीति औलूक्याः. पाठ आम छे : "वैशेषिके स्यादौलूक्यः" - आ पाठ सूचवे छे के वैशेषिकोने आदिपुरुष 'उलूक' हतो. आ 'उलूक' ते शुं रोहगुप्त ज हशे ?

'त्रैराशिक' शब्द साथे सम्बन्धित अन्य अेक सन्दर्भ नन्दीसूत्रमां सांपडे छे. त्यां दृष्टिवादना वर्णनमां दृष्टिवादगत ७ परिकर्म परत्वे नीचे प्रमाणे व्यवस्था दर्शाववामां आवी छे.

"इच्चेइयाइं सत्त परिकम्माइं छ ससमइयाइं, सत्त आजीवियाइं, छ चउक्कणइयाइं, सत्त तेरासियाइं ॥"

आ पाठनी चूर्णि अने हारिभद्रीय टीका आम छे -

"एएसिं परिकम्माणं छ आदिमा य परिकम्मा ससमइया चेव । गोसालयपवत्तिय-आजीवगपासंडिसिद्धंतमएणं पुण चुयअचुयसेणिया-परिकम्म-सहिया सत्त पन्नविज्जंति । इयाणिं परिकम्मे णयचिंता । तत्थ णेगमो दुविहो-संगहितो असंगहितो य, संगहिओ संगहं पविट्ठो, असंगहिओ ववहारं । तम्हा संगहो ववहारो उजुसुतो सद्दाइया य एक्को एवं चउरो णया । एतेहिं चउहिं णएहिं छ ससमइयाइं परिकम्माइं चिंतिज्जंति । अतो भणियं छ चउक्कणइयाइं भवंति । ते चेव आजीविया तेरासिया भणिया । कम्हा ? उच्यते, जम्हा ते सव्वं जगत् त्थात्मकमिच्छन्ति । यथा जीवोऽजीवो जीवाजीवो, लोए अलोए लोयालोए, संते असंते संतासंते एवमादि । णयचिंताए ते तिबिहं णयमिच्छंति ।

१. अवचूरिकार 'सत्त तेरासियाइं'नुं तात्पर्य जुदुं देखाडे छे - "सत्त परिकर्माणि त्रैराशिकानि त्रैराशिकमतानुयायीनि । एतदुक्तं भवति - पूर्व सूरयो नयचिन्तायां त्रैराशिकमतमव-लम्बमानाः सप्तापि परिकर्माणि त्रिविधयाऽपि नयचिन्तया चिन्तयन्ति स्म इति ।"

તં જહા દવ્વટ્ઠિતો પજ્જવટ્ઠિતો ઉભયટ્ઠિતો । અઓ ભણિયં – સત્ત તેરાસિય ત્તિ । સત્ત પરિકમ્માઈં તેરાસિયપાસંડત્થા તિવિહાણં ણયર્ચિતાણં ચિન્તયન્તીત્યર્થઃ^૧ ॥”

આ પાઠ પ્રમાણે બે વાતો ફલિત થાય છે : ૧. આજીવિકમત એ જ ‘ત્રૈરાશિકમત’ તરીકે ઓળખાતો હતો. જીવ અજીવ અને જીવાજીવ, લોક અલોક અને લોકાલોક – એમ સર્વત્ર ત્રણ રાશિ સ્વીકારવાને લીધે ગોશાલકના અનુયાયીઓ જ ‘ત્રૈરાશિક’ કહેવાતા હતા. ૨. ત્રૈરાશિકો (અથવા અવચૂરિના મતે પૂર્વસૂરિઓ ત્રૈરાશિકમતને નયચિન્તા પૂરતો સ્વીકારીને), સાતે પરિકર્મોને ત્રણ નયો – દ્વ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક અને ઉભયાર્થિક નયથી વિચારતા હતા. આમાં સાતમું પરિકર્મ જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નહોતું. એ તો આજીવિક-ત્રૈરાશિકમતને જ સમ્મત હતું, અને એ રીતે જ દૃષ્ટિવાદમાં સ્થાન પામતું હતું. તેમજ જૈનસમય-સમ્મત પ્રથમ છ પરિકર્મોને નયચતુષ્ક – સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ નયોથી વિચારવાની મૂલ જૈનદર્શનની વ્યવસ્થા હતી.

આ પછી દૃષ્ટિવાદગત ‘સૂત્ર’ની વ્યવસ્થા દર્શાવતા નન્દીસૂત્રમાં જણાવાયું છે કે “ઈચ્છેયાઈં બાવીસં સુત્તાઈં છિણ્ણચ્છેયણંયાઈં સસમયસુત્તપરિવાડીણં સુત્તાઈં... અચ્છિન્નચ્છેયણંયાઈં આજીવિયસુત્તપરિવાડીણં...તિગણંયાઈં તેરાસિયસુત્તપરિવાડીણં... ચઝક્કણંયાઈં સસમયસુત્તપરિવાડીણં સુત્તાઈં । એવામેવ સપુવ્વાવરેણં અટ્ટાસીતિં સુત્તાઈં ભવંતીતિ મક્કયાયં ॥”

આનો અર્થ આમ થાય છે — ઉપર જણાવ્યાં તે બાવીસ સૂત્રોને જો છિન્નચ્છેદનયથી^૨ જોવામાં આવે તો એ જૈનમતને સમ્મત સૂત્રો બને છે અને અચ્છિન્નચ્છેદનયથી જોઈએ તો આજીવિકમતને સમ્મત સૂત્રો બને છે. એ જ રીતે આ સૂત્રોના વિષયભૂત અર્થને જો ચાર નયથી વિચારીએ તો એ સૂત્રો સ્વ-સમયસમ્મત અને ત્રણ નયથી વિચારતા ત્રૈરાશિકમતસમ્મત બને છે. આમ કુલ મઠ્ઠીને ૮૮ સૂત્રો દૃષ્ટિવાદમાં સમાવિષ્ટ બને છે.

ઉપરોક્ત મૂલ નન્દીસૂત્ર અને તેની ટીકાઓમાં આવતા ‘ત્રૈરાશિક’ અંગેના ઉલ્લેખ થોડોક વિચાર માંગે છે.

★ આજીવિકમતને લગતા જે નિર્દેશો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે એમાં એ મત ત્રણ રાશિ સ્વીકારતો હોય એવો કોઈ જ નિર્દેશ નથી દેખાતો. નન્દીની

૧. પૃષ્ઠ ૧૬૧ પર છે.

૨. છિન્નચ્છેદનય અને અચ્છિન્નચ્છેદનયના અર્થ માટે જુઓ નન્દીની ચૂર્ણ-ટીકાઓ ।

टीकाओने बाद करतां क्यांय त्रैराशिको माटे आजीविक के आजीविको माटे त्रैराशिक शब्द वपरायो होवानुं जाणमां नथी. खुद नन्दीना रचयिताअे पण बन्ने माटे अलग-अलग विधानो ज करेलां छे. तो नन्दीना टीकाकारोअे शा माटे बन्नेने अेक गण्या ? आनो अर्थ अेवो समजी शकाय के जैनमतनी विरुद्ध सिद्धान्तो धरावती, अने छतांय अेमना स्थापको मूलतः जैन निर्ग्रन्थ होवाने लीधे जैन आचार-विचारोथी प्रभावित तेवा प्रायः परस्पर सरखा आचार-विचार धरावती, आ बे परम्पराओ अमुक काल सुधी समान्तरपणे वहेती रही होय, अने धीरे धीरे जैनमतनी विरुद्ध अेक थती थती नन्दी-चूर्णिना समय सुधीमां परस्परमां विलीन थई गई होय अने तेथी चूर्णि, टीका व.मां आजीविको अने त्रैराशिको बन्नेने अेक गणाववामां आव्या होय ?

अहीं अेक महत्त्वनो मुद्दो अे उपस्थित थाय छे के त्रैराशिक मतनो उद्भव खरेखर क्यारथी थयो गणाय ? श्रीगणधर-विरचित दृष्टिवादनां केटलाक अंगोनो विमर्श जो त्रैराशिक मतनी विचारणा प्रमाणे थतो होय तो त्रैराशिक मतने ओछामां ओछुं दृष्टिवादनी रचना जेटलो प्राचीन गणवो पडे. ज्यारे कल्पसूत्रनी स्थविरावलीनो “थेरेहिंतो णं छडुलूएहिंतो रोहगुत्तेहिंतो कोसियगुत्तेहिंतो तत्थ णं तेरासिया निग्गया ।” आ पाठ अेम दर्शावे छे के रोहगुप्तथी त्रैराशिक मत उद्भव्यो. आ बे परस्पर विरोधी विधानोनी संगति बे रीते शक्य छे.

(१) दृष्टिवाद साथे सम्बन्धित त्रैराशिकमत अने रोहगुप्तथी प्रस्थापित त्रैराशिकमत विभिन्न होय.^१

(२) बन्ने त्रैराशिकमतनो अर्थसन्दर्भ अेक ज होय, परन्तु दृष्टिवादगत त्रैराशिक-विचारणा पोतानाथी भिन्न मतना सापेक्ष स्वीकारपूर्वक होय. ज्यारे रोहगुप्ते प्ररूपेलो त्रैराशिकमत जैनमतनी अवगणना करवा पूर्वक निरपेक्षपणे त्रण राशि स्वीकारतो होय. जो आ वात यथार्थ होय तो रोहगुप्ते सर्वथा नवो मत नहोतो प्ररूप्यो, परन्तु प्राचीन मतने ज पोतानी रीते अनुकूल स्वरूपे अेटले के अेकान्तपणे स्वीकार्यो हतो अेम समजवुं जोइअे. रोहगुप्त वाद दरमियान जे मक्कमताथी त्रण राशि प्ररूपे छे ते जोतां तेमणे त्रण राशि विशे अे पहेलां पण विचार्युं हशे अेम जणाय छे. बनी शके के अे विचारणा दृष्टिवादना

१. जो के नन्दीसूत्रनी टीकाओमां व्यावर्णित दृष्टिवाद-सम्बन्धित त्रैराशिकमत अने रोहगुप्तना त्रैराशिकमत वच्चे कोई तफावत नथी जणातो.

ત્રૈરાશિકમતને સમ્બન્ધિત હોય. નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિ, ટીકા વ.માં ગોશાલકને આજીવિકમતના પ્રસ્થાપક જણાવ્યા છે, પણ રોહગુપ્તનો ત્રૈરાશિકમતના પ્રસ્થાપક તરીકે ઉલ્લેખ નથી કર્યો, તે પણ આ સન્દર્ભે વિચારણીય છે.

ઉપરની સમગ્ર વિચારણા દરમિયાન ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ પણ છે કે દૃષ્ટિવાદના વર્ણનગત ત્રૈરાશિકમતના ઉલ્લેખ સિવાય, રોહગુપ્તથી પૂર્વે, ત્રૈરાશિકમતની વિદ્યમાનતાનો કોઈ પુરાવો નથી જડતો.

વિચારણીય વાત એ પણ છે કે ત્રૈરાશિકમતની વિચારણા મુજબનાં પરિકર્મ-સૂત્રોનો સમાવેશ શા માટે દૃષ્ટિવાદમાં કરવામાં આવ્યો ? આ પરત્વે એવી કલ્પના સૂઝે છે કે દૃષ્ટિવાદની રચનાકાલે ગોશાલકનો આજીવિકમત વિદ્યમાન હોવાથી, અને એ મતને સમ્ભવતઃ જૈનમત સાથે નિકટનો સમ્બન્ધ હોવાથી, દૃષ્ટિવાદગત પરિકર્મસૂત્રોની વિચારણા અને રચના એ મત પ્રમાણે પણ થઈ હોય. આમ કરવું એટલે જરૂરી બન્યું હશે કે છિન્નચ્છેદનયથી સૂત્રોની અર્થવિચારણાની જે જૈન પરિપાટી હતી તેની સામે અચ્છિન્નચ્છેદનયથી સૂત્રોની અર્થવિચારણા કરવાની પદ્ધતિ આજીવિકમતે ઊભી કરી હોવી જોઈએ. આજીવિકમતની આ પદ્ધતિ સૂત્રોના વિશદ બોધમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ ન ભજવતી હોય તો સારગ્રાહી જૈનાચાર્યોએ એને ન જ સ્વીકારી હોત, અને દૃષ્ટિવાદમાં એને સ્થાન ન જ આપ્યું હોત. અને એ જ રીતે નયચતુષ્કથી સૂત્રાર્થ વિચારવાની જૈનપરિપાટીની સામે નયત્રિકથી સૂત્રાર્થ વિચારવાની ત્રૈરાશિકસમ્મત પદ્ધતિ પણ જૈનાચાર્યોએ સાપેક્ષભાવે સ્વીકારી હોય અને એ પદ્ધતિ પ્રમાણેનાં 'ત્રૈરાશિક' પરિકર્મો અને સૂત્રોને દૃષ્ટિવાદમાં સમાવ્યાં હોય.

જો ઉપરની કલ્પના સાચી હોય તો છિન્નચ્છેદનય અને અચ્છિન્નચ્છેદનય જેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેમ નયચતુષ્ક અને નયત્રિકને પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ સમજવા પડે. મતલબ કે જેમ નયત્રિકનો અર્થ દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક અને ઉપયાર્થિક છે, તેમ નયચતુષ્કનો અર્થ દ્રવ્યાર્થિક જેવા ચાર વિભાગમાં વિભક્ત નયો જ લેવા જોઈએ, એ વધુ સુસંગત જણાય છે. પણ તે શું હોઈ શકે તે નયવાદના જાણકારો જ બતાવી શકે^૧. બાકી ટીકાકારો બતાવે છે તેમ ચાર મૂલ નયની

૧. જીવ, અજીવ અને નોજીવ એમ ત્રણ રાશિની સામે જીવ, અજીવ, નોજીવ અને નોઅજીવ એમ જૈનમતે ચાર રાશિની વાત પ્રસ્તુત સન્દર્ભે વિચારણીય છે.

(સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ) વાત અન્ય કોઈ સ્થાને પ્રાયઃ દેખાતી નથી. સિદ્ધાન્તમાં તો મૂલ નય ૫ કે ૭ જણાવ્યા છે. જ્યારે નૈગમનો સંગ્રહ-વ્યવહારમાં અન્તર્ભાવ કરનારા સિદ્ધસેન દિવાકરજીના મતે મૂલ નય ૬ છે. ૪ મૂલનયની વાત તો કદાચ ‘નયચતુષ્ક’ની વ્યાખ્યા માટે જ કલ્પવામાં આવી હોય તો શક્ય છે.

ત્રૈરાશિકમતની પરમ્પરા વિશે એક મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ ત્રિપુટી મહારાજે જૈન પરમ્પરાનો ઇતિહાસ-૧, પૃ. ૨૭૭ પર કર્યો છે :

“આ મત (-ત્રૈરાશિક) છેવટે દિગમ્બર પરમ્પરામાં ભઠ્ઠી ગયો હતો. ભટ્ટારક આચાર્ય અકલદ્ધે દિગમ્બર સંઘોની વ્યવસ્થા કરી ત્યારથી તે કુન્દકુન્દાન્વયમાં સામેલ મનાતો હોય એમ લાગે છે. ઘણો સમય ગયા પછી આ પરમ્પરામાં ત્રૈરાશિક આચાર્ય પદ્મનન્દી થયા છે. તે માટે પુણ્યાશ્રવકથાકોષની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે —

“કુન્દકુન્દાન્વયે ય્યાતે, ય્યાતો દેશિગણાગ્રણીઃ ।

ભઠ્ઠૌ સદ્ધાધિપઃ શ્રીમાન્, પદ્મનન્દી ત્રિરાશિકઃ ॥”

આમ ક્યાંક ત્રૈરાશિકોને વૈશેષિકો ગણાવ્યા છે, ક્યાંક આજીવિકો એ જ ત્રૈરાશિક એમ કહ્યું છે, તો ત્રિપુટી મહારાજે જણાવ્યું છે તેમ ક્યાંક ત્રૈરાશિક જૈનાચાર્યનો ઉલ્લેખ છે.^૧ આ બધું સમગ્રપણે જોતાં એમ લાગે છે કે ત્રૈરાશિકમતમાં મૂલભૂત રીતે આજીવિક, વૈશેષિક અને જૈન - એ ત્રણે મતને લગતાં તત્ત્વો પડ્યાં હશે. કાલક્રમે ત્રૈરાશિક પરમ્પરામાં એ તત્ત્વોને લીધે ત્રણ ફાંટા પડ્યા હશે. જેમાં એક ફાંટો આજીવિકમતમાં વિલીન થઈ ગયો, બીજો ફાંટો વૈશેષિક દર્શન તરફ ઢલ્યો અને ત્રીજો ફાંટો મૂલ જૈનમાર્ગ સાથે પાછો જોડાઈ ગયો. ઉપરોક્ત પરસ્પર વિરોધી વિધાનો એ ફાંટાઓને અનુલક્ષીને લાગે છે.

ટૂંકમાં, ત્રૈરાશિકમત અને તેને લગતાં વિધાનો વ્યાપક સંશોધન માંગે છે. તજ્ઞો આ બાબતમાં પ્રકાશ પાથરે એવી અપેક્ષા.

૧. કલ્પ-સ્થવિરાવલીગત ત્રૈરાશિકમતની ઉત્પત્તિના ઉલ્લેખ-“થેરેહિંતો ણં છડુલૂપહિંતો રોહગુત્તેહિંતો કોસિયગુત્તેહિંતો તથ્થ ણં તેરાસિયા નિગ્ગયા ।” - પરથી પળ ત્રૈરાશિકમાન્યતા ધરાવતી જૈનશ્રમણ-પરમ્પરાનો ઉદ્ભવ જ સ્થવિરાવલીકાર જણાવે છે એમ કલ્પી શકાય તેમ છે.